

Helyi értékek az építészeti kultúrában

A nagy építészeti stílusok, ha helyileg differenciáltan, és különböző módon éltek is, mégiscsak egységes stílusirányzatok, áramlatok voltak Európában. A francia, a délnémet vagy az angol gótika minden különbözősége ellenére is egyként hordozza a középkor végének transcendenciáit. Az építész nemzetisége sem döntően meghatározó a munkájára. Rasztrelli vagy Rossi nevei nem hangzanak túl oroszosan, Pétervár, a legoroszabb város építésze mégis aligha lenne nélkülük elképzelhető. Ha a magyar építészettörténet neveire, a múlt század igazán magyar épületeire gondolunk Hild, Lechner, Ybl, Pollack jut az eszünkbe. Az építész, úgy tűnik, alapvetően internacionalista. A középkori kőfaragó műhelyek, építő műhelyek idejétől a szerzetesrendek építészeti reguláitól a modern és posztmodern építészeinek produkciójáig az építészet alapvetően mindig internacionalista volt.

A gondolatmenetet a másik oldalról, a regionalizmus, a genius loci felől közelítve inkább a különbségek, az építészet helyhez, közösségekhez való kötődése válik dominánssá. A milánói dómot nem lehetne egy angol nagyvárosban elképzelni, és nem lehet nem érezni, észrevenni a különbségeket egy-egy tájegység, etnikum vagy település építészetében. Ki ne tudná azt, hogy a reneszánsznak milyen köze van Firenzéhez, ott mégis megdöbben az ember, látva, hogy reneszánsz Firenzében valójában nem a reneszánszsal kezdődött, hanem sokkal előbb. A romanikában épült S. Miniato al Monte, vagy a gótikus Baptistérium klasszikus formákat továbbéltető homlokzataiban már a reneszánsz szellem is tettenérhető, gondolhatnánk, pedig ezek nem reneszánsz épületek, „csak” firenzeiek. Egy-egy nagy stílusirányzat valahol a helyi kultúrában is gyökerezett, és amikor a nagy kultúra mozgásai olyan szellemiséget hoztak, melynek ott talaja volt, akkor onnan tudott kisugározni és elterjedni. A helyi kötődések tehát még a nagy építészet elit kultúrájában is igen fontosak. A népi építész, a helyi építőmesterek alkotásaiban pedig szinte plasztikusan tapintható ki – stílusirányzatoktól függetlenül is – a hely, a szellemi és fizikai környezet, a helyi közösség ízlésvilága.

A honismereti mozgalomnak fontos feladata, hogy felmutassa azokat a helyi értékeket, amelyek a közösséget összefogó kultúrát reprezentálják, mely a helyi közösség sajátja, identitásának része többek között az építészetben is. A vizsgáldást a nagyból a kicsi felé haladva célszerű kezdeni. A táj humanizált formáinál, a tágabb környezet, a település karakterének megragadásával indulva kell eljutni a legapróbb építészeti, környezeti elemekig. A helynek van egy olyan alapvető karaktere, amit a táj- és az építészet együtt testesít meg, ami egy terület hagyományos használatában, vagy beépítési módjában fogható meg, ha azt az építészeti oldalról akarjuk megközelíteni. A helyi kultúrával foglalkozóknak érzékenyeknek kell lenniök arra, hogy az épületek hogyan helyezkednek el, milyen sűrűsödést, milyen struktúrát képeznek a tájban, hogy a település hogyan ízül be táji környezetébe. Már itt, a vizsgálódás elején szeretném rögzíteni, mert a megközelítések lényegi kérdésének tartom annak konkrét tárgyától függetlenül, hogy az értékek számbavételét és tudatosítását nem

Eklektikus falusi épület – Görcsöny, Baranya megye

Fatornácós sváb ház – Magyaregregy, Baranya megye

Dobsza – tájbáz – Baranya megye

Eklektikus homlokzat – Görcsöny, Baranya megye

szabad passzív, csupán múltba forduló tevékenységnek tekinteni. Célja nem önmagában, hanem az értékek megőrzésében van, valamint abban, hogy a település térbeli, építészeti fejlődése (szerkezete, beépítési módja és utcaépei, a házak építészeti formálódása) ne ezekkel a hagyományokkal szemben, hanem ezek szerves folytatásaként alakuljon, korszerűsödjön.

Keserű tapasztalat, hogy milyen eredményt ad, amikor a fejlődésben megszakad a környezettel, a tájjal való szerves kapcsolat, a hagyományos helyi építő kultúra egyébként természetes belső fejlődése, korszerűsödése, kívülről jött minták másolása, külső ideológiák, vagy éppen a nyers műszaki megoldások öntörvényűsége érvényesül a fejlesztéseknél. A hagyományos értékek feltárásának tehát az a legfőbb értelme, hogy az értékeket egy új kontextusba is átmentse, hogy stabil kiindulási pontokat, biztos fogódzót adjon a település beépítésének, építészeti arculatának további formálásához.

Visszatérve a település és a táj kapcsolatához, a településszerkezet hagyományos értékeihez, érdemes megfigyelni, hogy a spontán fejlődésben milyen lágyan, a felszín formáit harmonikusan követik a falvak utcái, akár a völgyeletek vonalához kapcsolódva, akár a domboldalakra lassan felkapaszkodva. Ott, ahol a sík terep nem adott ilyen magától értetődő gazdagodáshoz racionális alapokat, ott a lépésenként történő fejlesztések tagoltsága, a tulajdonviszonyok szabta korlátok esetlegessége vette át ezt a szerepet. A fejesvonalzóval meghúzott hosszú egyenes utcák, az egyformán kis telkek, melyek az utóbbi évtizedek fejlesztésének szabályozási – rendezési – mérnöki szemléletét hordozzák, mindenütt idegen testek maradtak a falvakban. Egy halmazos vagy egy fésűs beépítés, vagy a központi részek zártorosodása önmagában is olyan karakteres értéke lehet egy községnek, melynek megőrzéséhez, folytatásához feltétlenül ragaszkodni kellene. Jól példázza ezt a baranyai falvak többsége, vagy a festői hatású pincefaluk, pincesorok beépítési értéke. Ez utóbbiaknál érzékelhető talán a leginkább, hogy ez az érték jószerevével független egyes elemeinek értékeitől. A pincék önmagukban építészeti-leg szinte kifejező erő nélküliek, összhatásukban, ahogyan egymáshoz csatlakozva, ahogyan együttes képeznek, és ahogyan ez az együttes a tájban megjelenik, mégis olyan érték, és olyan egyedi jegyeket hordoz, mely aligha vitatható.

Ezeket az értékeket elsősorban területrendezési és urbanisztikai eszközökkel lehet védeni és továbbfolytatni, de ez magától nem fog megtörténni. Azok az országos normatívák, melyek szerint mi építők dolgozunk, ezekre az értékekre még ma sem eléggé érzékenyek, sokszor figyelembe sem veszik őket. Ahhoz, hogy ezek mégis bekerüljenek a tudatba, hogy a fejlesztések ezeknek a figyelembevételével történhessenek, ehhez az ott élők határozott fellépésére van szükség.

A helytörténettel foglalkozóknak, a honismereti mozgalomban résztvevőknek kell az érdekeiket nagyon keményen megfogalmazni és a döntésekbe bevinni, melyre az új önkormányzatok keretében biztosan lesz lehetőség.

A helyi építészeti értékek következő szintje az épületekhez kötődik. Községekben a „népi építészet”, városokban a hagyományos kisvárosi beépítések még megmaradt zárványai jelentenek elsősorban ilyen minőséget. Mindkét területen lenne jócskán feladata a helyi értő közéletnek. A népi építészetben a Műemléki Felügyelőség véd ugyan egy-egy kiemelkedő értékű épületet, de ez csak csekély töredék. A helyi közösségnek a skanzen se jelent igazi megoldást. Baranyában az illetékesek már jó húsz éve azt mondták, hogy ezek az értékek

Hentesmester háza – Magyaregregy, Baranya megye

elsősorban a helyi közösség értékei és ezért ezeket ott kell hagyni. Ott kell megmenteni és megfelelő funkciót találni ezeknek az épületeknek. Ha azt akarjuk, hogy a helyi közösség tényleg magára találjon, érezze identitását, akkor neki nem Szentendrére kell felmenni egy múzeumba, megnézni a saját múltját, hanem ott kell a mindennapokat élni, ebben. Baranyában sok tájházat alakítottunk ki. Nem mondom, hogy ezeknek a fenntartása teljesen problémamentes. De azt igen, hogy a helyi közösség összetartó erejét hatékonyan segítik.

Biztos azonban, hogy a hely szempontjából nem csak azok a régi zsupfedeles parasztházak a tényleges értékek, melyeknek már megvan a távlatuk, és valóban értékesnek tudhatjuk őket. Pl. Újpetrén a két háború között nagyon ház épült, díszes, szinte himzett homlokzattal. Nem kell megvárni, amíg a zömük tönkremegy egy-egy átépítéssel. Helyi értéket jelenthetnek ezek a homlokzatok és ezek az épületek akkor is, ha a hagyományos műemléki minősítésből kilógnak. A műemlékvédelem ezekkel nem tud foglalkozni, de a helyi társadalomnak igenis foglalkoznia kell velük.

Ugyanígy érdemes számbavenni és megtartani a parasztpolgárok eklektizáló épületeit, és a műemlékvédelem látóköréből teljesen kimaradt kisvárosi, peremkerületi, gyakran kétlaki iparosság szép épületeit. Jellemző arányaik, esetleg díszük akkor is megmaradhatnak, ha egyébként átépítésük elkerülhetetlen.

Fontos, és külön figyelmet igényel a nemzetiségek építészeti kultúrája, mert az idegen környezetben a nemzetiségi közösség tovább őrzi identitását, s ennek részeként építészeti kultúrája is általában egységesebben, jobban megmaradt. Az ófalusi – tájházként használt – első generációs német háznál, vagy Mecseknádasd ugyancsak első generációjú telepes házáinál a homlokzat, az épület tömege, a nyílások, a zsalugáterek rendszere mind-mind érték. Vagy a befelé forduló nagy melléképület, ami a német nemzetiségi településekre nagyon jellemző. Ezek a melléképületek sokkal jobban megépítettek, és néha sokkal díszesebbek is mint maga a lakóház. Hiszen az emberek állatokból éltek. Tudták: ahhoz, hogy a lakásban élve maradhassanak, elsősorban az állatokat kell megfelelően elhelyezni. És a díszítőkedvük is ezeken az épületeken tudott először megjeleni.

Biztos, hogy nem műemlékekről van szó, de egy ilyen melléképület minden további nélkül lebontani és helyette egy mai disznóólat felépíteni, azt hiszem, hogy nagy bűn lenne azzal a közösséggel szemben, amely létrehozta őket. A minősítésnek tehát nem az a legfontosabb szempontja, hogy templomról, vagy pajtárról van szó, hanem, hogy az milyen minőségben épült és mennyiben képviseli annak a közösségnek a kultúráját, amely létrehozta.

Jellegzetesen a német nemzetiségi építészethez tartozó formálásmódot mutat, ahol a magyarral ellentétben a tornácot sztergályozott faszlopok vagy pillérek tartják, és két pillér között nagyon gyakran ívesen képzett kapu motívum szerepel. Lehet, hogy helyenként már be is üvegezték. Lehet, hogy ezeknek a tornácoknak egy részét az épület korszerűsítése során lebontják, de a karakterét meg kellene tartani ahhoz, hogy ez a közösség később is otthon

érezhesse benne magát. Ezeknek a házaknak az arca, az utcai homlokzata – a két világháború között vagyunk – elsősorban az eklektikus építészeti jegyeket mutatja. Mi úgy tanultuk még a 60-as években az egyetemen, hogy az eklektika egy értelmetlen, lélektelen zagyvaság. Rá kell jönnünk azonban, hogy ezek az eklektikus népi homlokzatok bizony nagyon komoly értékek. Egy mai falusi utcaképben talán még fontosabbak, mint egy-egy értékes műemlék. Ha ilyen házakból áll össze a település szövege, akkor az a közösség tudja, hogy ő otthon van.

Kis dolognak tűnik a fészületek, a falusi szobrok kérdése. Nem műemlékek persze, de mennyivel más egy német nemzetiségi területen lévő festett Krisztus, egy vokányi pestisszobor, szentháromság szobor, mint akár a pécsi, vagy a budavári szentháromság szobor. Ezek a szobrok a nemzetiségi népcsoportnak a lelkét, izlésvilágát és saját keze munkáját hordozzák. Elsősorban ezért kell őket megbecsülnünk, és esztétikai értékeikre is nyitottaknak kell lennünk.

Végezetül a most szerveződő, néppé összeálló csoportosulások kialakulóban lévő, sete-suta, még nem egészen karakteres, de már formálódó kultúrájáról. Azt hiszem, hogy ezzel is törődnünk kell. A cigányokra gondolok. Baranyában van egy falu, amelyet teljes egészében cigányok lakják. Nem ők hozták létre az építészeti kereteket, de ma ők formálják a saját képükre. Furcsa ríktó színekre mázolja ezeket az eredetileg német nemzetiségi épületeket. Oda kell figyelnünk rájuk. Hagyni kell, hogy csinálják és segítenünk kell a saját értelmiségük kinevelésében, hogy kialakulhasson nemzetiségi kultúrájuk az építészet területén is.

Ennyit szerettem volna az építészetben megjelenő helyi kultúrákról mondani. Több megyében már viszonylag egységes javaslatok születtek arra, hogy az urbanisztikai szabályozás keretében a rendezési tervek készítése kapcsán milyen elvek szerint lehetne számbavenni azokat a helyi értékeket, melyek a közösség szempontjából fontosak. Ha valakit ezek a kérdések közelebbről érdekelnek, annak például Somogy megyében Szabó Tünde főépítész kollegám, és kollegáimmal Baranyában magam, szívesen állunk rendelkezésre.

Sebestyén József:

Románkori templomok a Székelyföld dél-keleti részén¹

Köztudott, hogy a több, de alapjában véve három nagyszámú népcsoport által lakott Erdély középkori építészeti emlékei a keleti és nyugati kultúra határán, a nyugat-európai műveltség és a keleti hagyományok által alakítva jöttek létre a magyar, a német (sváb, szász), a román, s azon túl az európai építészeti örökség sajátosságos, különösen értékes, integráns részét alkotva.

Erdély némely területein, mint pl. a még ma is nagyrészt magyarul Székelyföldön, számtalan értékes épület található, akár a falvak paraszti lakóházait, gazdasági épületeit, vagy a kismemesi kúriákat, egykori kastélyokat, akár a templomokat, középületeket, mint a középkor, a reneszánsz, esetleg a historizmus, vagy a szecesszió emlékeit, vagy a magyar művészettörténet, építészettörténet által számon tartott fundátorok, építőmesterek, építészek tervei alapján emelt épületeket említjük. Ezen gazdag emléktanyagból néhány székelyföldi, hajdanvolt háromszéki település középkori, XIII. sz.-i eredetű templomát szeretném ismertetni a terület történeti, földrajzi vonatkozásaival együtt.

A Kárpátok kanyarulatával határolt egykori Háromszék vármegye, a mostani Kovászna megye falvai valószínűleg már a XIV. sz. elejétől meglévő, vagy éppen kialakuló Kézdi-, Orbai- és Sepesi-székhez tartoztak. A nemzeti szervezeti székely közösség területi, székek szerinti megoszlására, a három székre vonatkozóan XV. sz.-i oklevelekben találunk adatokat (Kézdi 1427; Orbai 1419; Sepsi 1404–1415), de a székek szervezése már a XIV. sz. végére megtörténhetett, hiszen a sebesi-sepsi-i – székelyeket már az 1252. évi, a kézdi székelyeket pedig az 1291. évi oklevelekben említik.

A területi szerveződést megelőzően ment végbe a székelyek dél-keletre való vándorlása. A székely telepek a középkori Magyarország különböző területein léteztek; így az északi, déli, a

¹ Ez az előadás elhangzott 1990. június 28-án Leeuwardenben a Friz Akadémián (Fryske Akademy), és július 2-án Maastrichtban az Építészeti Egyetemen (Academie voor Bouwkunst), Hollandiában.